

De Mens als Ziener:
Verandering in onze visie op de waarneming aan de hand van
Arthur Rimbaud en Maurice Merleau-Ponty

Pieter Theunissen, s4577124

Ingeleverd: 14 januari 2019

Eerste lezer: dr. A. Dufourcq

Werkstuk ter afronding van de Bacheloropleiding Wijsbegeerte aan de Faculteit der Filosofie,
Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen

Woordaantal: 6404

Hierbij verklaar en verzeker ik, Pieter Theunissen, dat voorliggende eindwerkstuk getiteld *De Mens als Ziener: Verandering in onze visie op de waarneming aan de hand van Arthur Rimbaud en Maurice Merleau-Ponty*, zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Inhoud

Inleiding	4
Rimbaud: het project van de ziener	5
‘Ik is een ander’	6
Dichter en wereld	8
Merleau-Ponty: perceptie en universele menselijkheid	10
Intellectualisme en empirisme	10
Het lichaam.....	11
De rol van het lichaam in synesthesie	13
Dichter en filosoof: de weg naar een nieuwe mens	14
Conclusie	16
Bibliografie.....	17

Inleiding

Het komt vaak voor dat de filosofie en de kunsten elkaar wederzijds beïnvloeden. Kunstzinnige uitingen hebben dikwijls filosofen tot nieuwe inzichten weten te brengen, terwijl omgekeerd veel kunstenaars zich in hun werk door bepaalde filosofische ideeën hebben laten leiden. In dit werkstuk wordt een van de eerstgenoemde gevallen onderzocht, te weten de voortzetting van ideeën over de menselijke perceptie van de Franse dichter Arthur Rimbaud (1854-1891) door de filosoof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961). Merleau-Ponty verwijst meerdere keren naar Rimbaud en delen van zijn werk kunnen gezien worden als een systematische uitwerking van de prille inzichten over de waarneming die Rimbaud had opgedaan.¹

Rimbauds meest relevante werk voor Merleau-Ponty's latere ideeën werd in mei 1871 geschreven. Rimbaud was toen nog maar 16 jaar oud. Het gaat om een brief aan de door hem bewonderde dichter Paul Demeny. Deze brief, later bekend als de *Lettre du Voyant* ('Brief over de ziener'), bevat een uiteenzetting van zijn poëtische ideeën: het geeft een alternatieve poëziegeschiedenis, een bepaling van de dichter (als 'ziener') en hoe er een te worden, het bespreekt de functie van literatuur en de samenleving en het zet zich af tegen eerdere generaties en contemporaine dichters. Daarnaast illustreert Rimbaud zijn ideeën met bijgevoegde gedichten.

Zijn ideeën waren destijds revolutionair en zouden, evenals vele andere ideeën uit die tijd, op een later moment weer nieuwe ideeën voortbrengen. Hier zal echter enkel de notie van de dichter als ziener behandeld worden. Rimbaud beweert in zijn brief dat de dichter als taak heeft om het onbekende te ontdekken, en daarmee een voorttrekkersrol in de nieuwe maatschappij krijgt. Om dit te bereiken komt Rimbaud met de formule 'Ik is een ander': de traditionele relatie tussen het bewuste en het waarnemend subject wordt op de schop genomen. De dichter moet een 'ander worden', en heeft daar kennelijk ook de mogelijkheid toe. Men is, zoals zal blijken, meer dan alleen een waarnemend en denkend subject.

Ruim 70 jaar later verschijnt het boek *Phénoménologie de la Perception* van Maurice Merleau-Ponty. Hij werkt hierin een visie uit op de waarneming die mede handelt rondom de vraag wie het subject van de waarneming is. Merleau-Ponty werkt onder meer een hele nieuwe opvatting over het lichaam uit, namelijk dat het een actieve rol speelt als subject van de waarneming. Het lichaam neemt zaken waar en reageert hierop en het wordt zich er als het ware van bewust, zonder dat dit altijd bewust in de gedachten wordt verwerkt. Hieruit volgt ook de veranderende verhouding tussen subject en wereld: er is een wisselwerking tussen de twee. De wereld doet een beroep op het subject dat op zijn beurt op de wereld reageert. Het subject dat waarneemt incorporeert het waargenomene en duikt er als het ware in:

The sensible gives back to me what I had lent to it, but I received it from the sensible in the first place.

Myself as the one contemplating the blue of the sky is not an a cosmic subject *standing before* it, I do

¹ Maurice Merleau-Ponty, *Eye and Mind*, in "The Primacy of Perception", bew. James M. Edie, vert. Carlton Dallery (Evanston: Northwestern University Press, 1964), 6.

not possess it in thought, I do not lay out in front of it an idea of blue that would give me its secret. Rather, I abandon myself to it, I plunge into this mystery, and it “thinks itself in me”.²

Wat hier gesteld wordt vertoont een opmerkelijke overeenkomst met de poëtica van Rimbaud. Het beschouwende individu met zijn eigen gedachten en persoonlijkheid wordt naar de achtergrond verschoven. In plaats daarvan treedt er een complexe relatie en wisselwerking op tussen subject en wereld. Hoewel Merleau-Ponty, buiten enkele verwijzingen, nooit extensief over Rimbaud heeft geschreven, lijkt deze opschorting van het ik op één lijn te staan met Rimbauds ideeën.

Aan de hand van de *Brief over de ziener* en een enkel relevant gedicht zal in dit bachelorwerkstuk allereerst een concrete uiteenzetting gegeven worden van de ideeën van Rimbaud met betrekking tot de perceptie. Vervolgens zal de theorie van de waarneming volgens Merleau-Ponty inzichtelijk worden gemaakt aan de hand van het hoofdstuk *Sensing* in ‘Phenomenology of Perception’, waarna de link tussen dichter en filosoof duidelijk zal worden. Hierna volgt in de laatste paragraaf hoe compatibel de ideeën over waarneming van de twee werkelijk zijn. Zoals zal blijken is de waarneming zoals Rimbaud die voor ogen had het doel van een langdurig project, een enerverende onderneming die veel van een mens vergt en daarom niet voor iedereen is weggelegd. Kennelijk kan niet iedereen een ziener worden. Merleau-Ponty zet zijn ideeën daarentegen uiteen in termen van een algemeen menselijke natuur. De notie van de ziener speelt kennelijk een rol in ons mensbeeld. In hoeverre kunnen we dan zeggen dat iedereen toch een ziener kan worden, of er misschien altijd al een geweest is?

Rimbaud: het project van de ziener

Om Rimbauds werk, de ontwikkeling daarvan en zijn ideeën over het subject correct te interpreteren, is het goed om enige biografische achtergrondkennis te hebben. Zijn werk en zijn leven lopen namelijk dikwijls in elkaar over en zijn tot op de dag van vandaag onderwerp van discussie. Belangrijk is het in ieder geval om hem in de context te zien van de grote veranderingen in het denken die vanaf de tweede helft van de 19e eeuw plaatsvonden.

Rimbaud werd geboren in 1854 in Charleville-Mézières, Frankrijk. Reeds op jonge leeftijd stelde men een verbazende intelligentie bij hem vast en schreef hij prijswinnende gedichten. In 1871 vertrok hij op 16-jarige leeftijd naar Parijs, op uitnodiging van de door hem bewonderde dichter Paul Verlaine, na al eerder meerdere malen van huis weggelopen te zijn. Hij was betrokken bij de socialistische revolutionairen van de Parijse Commune en, ondanks het feit dat zijn gedichten alom grote bewondering genoten, bouwde hij spoedig het imago op van ‘enfant terrible’ door zijn minachting voor andere dichters, geweldsuitbarstingen en arrogantie. In 1873/74 schreef hij zijn laatste grote werk: *Une Saison en Enfer*. Hierna zei hij de literatuur vaarwel en ondernam hij grote zwerftochten over de hele wereld. Uiteindelijk werd hij handelaar in Noord-Afrika, waar hij kanker

² Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, vert. Donald A. Landes (New York: Routledge, 2012), 222.

kreeg in zijn been. Hij werd teruggebracht naar Frankrijk, naar Marseille, waar hij stierf op 37-jarige leeftijd.³

Rimbaud en zijn invloed moeten begrepen worden in de context van hun tijd: de tweede helft van de 19^e eeuw was een tijd van nieuwe denkbepelden en revoluties. Het is de tijd van het Darwinisme, industrialisering en grote wetenschappelijke ontwikkelingen. Deze periode is de beginfase van grote omwentelingen in het Westerse denken. Onder invloed van de Romantiek ontstaat er een fundamentele crisis van de rede. Waar men sinds Plato de mens definieerde in rationalistische termen, met gevoelens als belemmeringen die ingeperkt dienen te worden, verandert dit nu. De mens beheerste met de rede de wereld en zichzelf, maar dit geloof verdwijnt gestaag. Het gevoel gaat een steeds prominere plaats innemen en de rede wordt steeds minder het voornaamste principe. Rimbaud levert hieraan zijn bijdrage met een oeuvre dat zijn stempel definitief op de poëzie gedrukt heeft. Dit komt, zoals zal blijken, door het radicale breken met de conventionele poëzie door vernieuwende vormen te introduceren, evenals door zijn tot dan toe ongehoorde nieuwe visie op de verhouding tussen de dichter en zijn werk. Dit is wat in hetgeen volgt nader onder de loep genomen zal worden.

‘Ik is een ander’

De basis voor de visie die Rimbaud geeft op de perceptie, en waar Merleau-Ponty uit geput heeft, is de voornoemde *Brief over de ziener*. Want hoewel de brief op het eerste gezicht de indruk kan wekken van het werk van een geagiteerde puber – zowel door de toon, de ongenueanceerde argumenten als het spuien van zoveel literatuur – spreekt er wel degelijk een gegrond inzicht uit en valt de impact die hij gehad heeft niet te ontkennen. In de brief spuwt Rimbaud ongeremd zijn gal op voorgaande generaties dichters. Volgens hem zijn het vooral vastgeroeste ‘pennelikkers, klerken, geen echte scheppers’⁴ die zich bezighouden met kunstige rijmelarijen. Hun werk is misschien wel knap gemaakt en vormgegeven, maar volledig verstoken van substantiële inhoud en echte creatie. Volgens Rimbaud is dit omdat hierin de vorm te centraal staat: men is te zeer bezig met het maken van mooie verzen en kunstige werken in plaats van met het werkelijk scheppen van iets nieuws. Men maakt kunstmatige, door de vorm gedicteerde werken die weinig met echte ervaring van doen hebben. De dichters van zijn eigen tijd komen er niet veel beter van af. Aan de hand van zijn kritiek doet Rimbaud zijn eigen, volkomen authentieke poëtica uit de doeken: nieuwe poëzie vraagt om nieuwe vormen. Rimbaud zet hiermee het vrije, niet door technische conventies gebonden vers op de agenda. Hij rekent af met oppervlakkige rijmelarij en pleit voor poëzie die even grillig en ongebreideld is als de menselijke ervaring zelf.

Het criterium aan de hand waarvan hij zijn inhoudelijke oordelen velt is of de bewuste schrijvers al dan niet *zieners* zijn. Het is dit begrip waar zijn poëtica, maar ook zijn visie op de

³Rimbaud, Arthur, *Gedichten; Een seizoen in de hel; Illuminations*, vert. Paul Claes (Amsterdam: Atheneum – Polak & Van Gennep, 2006), 11-13.

⁴Rimbaud, *Gedichten*, 131.

waarneming, op gestoeld is. Volgens Rimbaud hadden de door hem genoemde auteurs namelijk een totaal verkeerde opvatting over het Ik. Je ziet bij hen ‘dat het lied hoogstzelden het werk, te weten de gezongen en begrepen gedachte, van de zanger is’.⁵ De opvatting die volgens hem de juiste is, is dat het Ik begrepen moet worden als iemand anders dan degene die de gedachte heeft:

Want Ik is een ander. (...) Dit is me duidelijk: ik woon het ontluiken van mijn gedachte bij: ik kijk, ik luister ernaar: ik waag een streek op de snaren: het orkest begint zich te roeren in de diepte of springt het toneel op.⁶

Dit ‘Ik is een ander’ is waarschijnlijk een van de vaakst verkeerd begrepen zinnen uit de Franse literatuur.⁷ Het is geïnterpreteerd als een romantisch cliché van een gespleten persoonlijkheid, als een bewijs dat Rimbaud schizofreen was, als een esoterische uitspraak die het menselijk verstand te boven gaat, enzovoorts. Echter, binnen de context van de brief valt de strekking betrekkelijk duidelijk op te maken. De uitspraak is een observatie die men wellicht wetenschappelijk kan noemen. Het ‘Ik’ zoals dat door de Westerse filosofie sinds het *cogito ergo sum* van Descartes altijd begrepen is, is onjuist, of ten minste onvolledig. Het wordt gepresenteerd als ondeelbare brok bewustzijn, met alle door het christendom gestuurde morele verantwoordelijkheid van dien. Het alternatief presenteert zich in het betrekkelijk eenvoudige fenomeen van introspectie: Rimbaud beschrijft een geest die zichzelf observeert als hij aan het werk is. Om zijn metafoor te gebruiken: hij is tegelijkertijd de dirigent en publiek van een orkest, maar vooral: het orkest dat de muziek voortbrengt. De rol van de dichter is dus om dat te schrijven wat in hem wordt gedacht. De gedachte wordt hem vanuit zichzelf gedictieerd.

Vervolgens gaat hij verder. Het bewust worden van de eigen gedachten is niet genoeg. De aspirerende ziener moet zijn zintuigen ontregelen. Het waarnemend apparaat dient tot het uiterste gedreven te worden:

(...) elk brein kent een natuurlijke evolutie; er zijn zo veel *egoïsten* die zichzelf tot auteur uitroepen; heel wat anderen schrijven hun intellectuele vooruitgang toe aan zichzelf! - Maar het gaat erom je ziel te misvormen (...). Ik zeg dat men *ziener* moet zijn, *ziener* moet worden. De Dichter wordt ziener door een langdurige, buitenmatige en beredeneerde *ontregeling* van *alle zintuigen*.⁸

Voor Rimbaud had geen enkele dichter ooit op een dergelijke manier aandacht besteed aan de ervaring. De romantici en de sentimentalistes zwolgen weliswaar in hun ervaring, maar benaderden het nooit op zo een radicaal instrumentele wijze. Het subject verwordt hier tot zijn eigen studieobject, maar niet, zoals bij de Romantici, op een dwepende, zwelgende manier. De ervaring is voor Rimbaud echter een middel voor poëzie, niet het doel ervan. Het eigen Ik moet onderzocht en ontwikkeld worden. Om vervolgens tot *ziener* te worden, dient men de ervaring tot het uiterste te drijven. Met de

⁵ Rimbaud, 129.

⁶ Ibid., 131.

⁷ Graham Robb, *Rimbaud* (London: Picador – MacMillan, 2000), 83.

⁸ Rimbaud, 131.

‘beredeneerde ontregeling van de zintuigen’ wordt bedoeld dat men de ervaring tot het uiterste drijft, en dan zover dat het voor een nuchter denkende geest nauwelijks meer te bevatten is. Voor Rimbaud zelf betekende dit krankzinnigheid nastreven: in plaats van orde te creëren vanuit de ervaring, is het de chaos in de geest die tot nieuwe inzichten moet leiden. Uit orde en overzichtelijkheid ontstaat volgens Rimbaud weinig nieuws.

Dit is het uiteindelijke doel dat de dichter als ziener voor ogen hoort te staan: onbekende gebieden te bereiken door het perceptieve apparaat ten volste in te zetten. Rimbaud breekt dus enerzijds met de gekunstelde, oppervlakkige klassieke poëzie en anderzijds met het egocentrische navelstaren van de Romantici. Het betreft hier niet het domweg nastreven van hallucinaties en waanbeelden, noch betekent het een stoppen met denken. Het gaat om een experiment dat de barrières tussen de individuele zintuigen naar de achtergrond verplaatst, op basis waarvan de dichter nieuwe werkelijkheden creëert waarmee hij een pionier wordt van een realiteit in een zich constant ontwikkelende wereld. Met andere woorden: hij loopt met zijn inzichten vooruit op de samenleving en krijgt een leidende functie, vergelijkbaar met de rol van de dichters in de Griekse Oudheid, waar de poëzie een veel actievere en prominentere rol in het maatschappelijk leven speelde dan later.⁹

Dichter en wereld

Hoe moet, het project in acht nemende, de verhouding tussen de dichter en de wereld precies begrepen worden? Rimbaud spreekt over het creëren van een universele poëtische taal ‘die alles omvat, geuren, klanken, kleuren, een gedachte die de gedachte vat en meevoert.’¹⁰ Het project bevat voor een deel een aspect van synesthesie: de vermenging van de zintuigen, waarbij bijvoorbeeld een klank een bepaalde kleur oproept. Het gedicht *Voyelles* (Nederlands: *Vocalen*) is een van Rimbauds bekendste gedichten en is hier het meest treffende voorbeeld van:

A zwart, E wit, I Rood, U groen, O blauw: vocalen,
Ooit zal ik uw verborgen oorsprong openbaren:
A, harig zwart korset van helle vliegenscharen
Die bommelend rond gruwelijke stanken dwalen,

Nachtgolven; E, blank van dampen en tenten, klare
IJslansen, witte vorsten, rillen van petalen;
I, purpers, fluimen bloed, lach van lippen die pralen
In razernij of in rouwvolle roes bedaren;

U, cycli, goddelijke groene zeeënwimpels,
Vrede van weilanden vol vee, vrede van rimpels
Die alchimie prent op elk hoofd dat peinzend boog;

⁹ Robb, *Rimbaud*, 86-87.

¹⁰ Rimbaud, 137.

O, Opperste Klaroen vol vreemdsoortige schrilten,
Door Werelden en Engelen doorkruiste stilten:
- O de Omega, violetstraal van Zijn Oog!¹¹

Wat in dit gedicht gebeurt, is dat elke klinker uit het alfabet geassocieerd wordt met een bepaalde kleur, die op zijn beurt weer beeldende associaties met zich meebrengt. Nu is het fenomeen van synesthesie niet iets wat door Rimbaud is ontdekt, maar het werd in de 19^e eeuw wel pas voor het eerst grondig onderzocht.¹² Deze nieuwe tak van wetenschap baande daarmee nieuwe wegen voor opvattingen over de waarneming. Het is algemeen bekend dat iedereen in meer of mindere mate synesthetische ervaringen kan hebben en dat dit bovendien per individu anders is. Waar het hier echter om gaat is het zien van bovenstaand voorbeeld van synesthesie in het licht van het project van de ontwikkeling van de waarneming: het opschorten van de barrières tussen de zintuigen is iets wat in de synesthesie gebeurt. Het is dus niet verwonderlijk dat Rimbaud dit gebruikt en op zijn manier toepast op zijn project.

De betekenis van ‘Voyelles’ voor het inzicht in de waarneming ligt niet daarin dat Rimbaud de kleuren van de klinkers zou hebben ontdekt. Dit kan immers van mens tot mens verschillen. Het gaat om het corresponderen van klanken en klinkers met kleuren, beelden en associaties. Evenals er een tabel van kleuren bestaat en in de muziek de twaalf tonen, zo kan er, zoals het sonnet laat zien, ook met de klinkers een spectrum gemaakt worden. In de ervaring ontstaat er een associatie, een indruk of illusie van een analogie. Deze kan op verschillende manieren plaatsvinden: grafisch (de letter A heeft bijvoorbeeld al de vorm van een vlieg) metaforisch, retorisch en op andere wijzen.¹³ Door dit in een gedicht te vatten heeft Rimbaud enerzijds zelf de ervaring opgedaan en anderzijds roept hij ze op in de lezer. Hiermee creëert hij nieuwe poëzie, maar roept hij ook geheel nieuwe ervaringen op.

We hebben gezien hoe Rimbaud een weg baande voor een nieuwe opvatting over de waarneming. De ziener is hierin de leidende figuur: de dichter/zieners fungeert als ‘profeet’ die met zijn door gemodificeerde ervaring opgedane nieuwe inzichten vooruitloopt op de samenleving. De ziener heeft als taak om vanuit zijn subjectieve ervaring een objectieve poëzie te scheppen. Bij Rimbaud is nu gebleken dat de waarneming hierbij zowel doel als middel was: de nieuwe kijk op de waarneming leidt in de poëzie als middel tot nieuwe inzichten, maar is tegelijkertijd, in de geschiedenis van het denken, zelf Rimbauds eigen nieuwe inzicht gebleken. In het volgende zal uiteengezet worden hoe het zich later bij Merleau-Ponty manifesteert.

¹¹ Rimbaud, 105.

¹² Robb, 135.

¹³ Reuven Tsur, *What Makes Sound Patterns Expressive?: The Poetic Mode of Speech Perception*, (Durham, North Carolina: Duke University Press, 1992), 121.

Merleau-Ponty: perceptie en universele menselijkheid

Als we nu de sprong maken naar Merleau-Ponty's onderzoek naar de perceptie, zal blijken hoe Rimbauds ideeën diep wortel zouden schieten. We zien een ontwikkeling waarin die ideeën, in ieder geval een deel ervan, van uitzonderlijk richting gemeengoed verschuiven. Volgens Merleau-Ponty biedt de traditionele filosofie een vertekend beeld van onze relatie met de wereld en de rol van de waarneming daarin. In wat volgt zal blijken hoe hij dit bedoelt en de functie van Rimbaud hierin.

Intellectualisme en empirisme

Om duidelijk te maken hoe de mens zich tot de wereld verhoudt, levert Merleau-Ponty allereerst een kritiek op de twee traditionele opvattingen over de waarneming: enerzijds het intellectualisme (ook wel rationalisme genoemd) en het empirisme. De centrale vraag in zijn kritiek is: wie is het subject van de perceptie en hoe verhoudt zich dat tot de wereld?¹⁴

Allereerst, het empirisme, met David Hume als voornaamste uitdrager, beschrijft hoe een subject waarneemt: er zijn sensaties ('sensations') die de staat van zijn van het subject uitmaken en daarmee mentale entiteiten.¹⁵ Deze sensaties zijn het effect van het beroep van een object op mijn zintuigen. Er is daarmee sprake een causale relatie: waarneming volgt op sensatie. De waarnemer is de plaats waarin de waarneming plaatsvindt. Allereerst is er een gegeven, 'sensible' wereld. De objecten in de wereld worden volgens de empirist geïdentificeerd en vervolgens met elkaar verbonden.

Volgens Merleau-Ponty is deze verbinding echter circulair. Het verbinden van de afzonderlijke objecten in de wereld kan alleen maar gebeuren als de wereld er reeds is, voorafgaand aan de waarneming. De wereld en het subject werken gelijktijdig op elkaar in, zonder eerste oorzaak. De waarneming is eerder een recreëren van de wereld op ieder moment.¹⁶ Het subject staat open voor de wereld en de wereld wordt gegeven. Hij illustreert dit met de metafoor van een schip: voor de empirist is subjectiviteit een schip dat statig, zelfstandig ontdekkend de oceaan afzeilt. Echter, we moeten subjectiviteit zien als een scheepswrak op het strand, dat door de golven (de wereld) wordt belegerd. Wij bepalen niet wat we waarnemen, het is de wereld die zich aan onze beperkte middelen presenteert.¹⁷ Het probleem met de empirist is dus dat hij de wisselwerking tussen wereld en subject te eenzijdig opvat: in termen van causale input op een subject, in plaats van gelijktijdige wederkerigheid tussen subject en wereld.

Het intellectualisme gaat, met Immanuel Kant als boegbeeld, vervolgens al een stap verder in de goede richting. Het erkent namelijk expliciet het bestaan van het subject in een actieve zin. Binnen het empirisme wordt het subject namelijk, impliciet, gepresenteerd als een passieve entiteit waaraan de perceptie zich voordoet. In plaats van te verkeren in een staat van bewustzijn van een object, is het subject zich, volgens het intellectualisme, bewust van de staat waarin het zich bevindt: 'The state of

¹⁴ Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, 214.

¹⁵ Ibid., 229.

¹⁶ Ibid., 214.

¹⁷ Ibid., 214-15.

consciousness becomes the consciousness of a state'.¹⁸ Waar men in het empirisme spreekt over een subject dat slechts indrukken heeft, gaat men in het intellectualisme al uit van een subject dat gedachten heeft over de wereld waar het die indrukken van krijgt. Het ego constitueert de wereld. Echter, ook dit is niet genoeg voor Merleau-Ponty. Het is namelijk te idealistisch: het denkend subject staat centraal, daarbij de rol die de wereld speelt vergetend. Het subject heeft de wereld onder controle door zijn ideeën. De wereld is hiermee gereduceerd tot slechts het bewustzijn dat het denkend subject ervan heeft:

And yet it remains true to say that intellectualism also takes the World as ready-made. For the constitution of the world, such as conceived by intellectualism, is a simple stylistic requirement: to each term in the empiricist description the phrase: "consciousness about..." must be added. The entire system of experience – world, one's own body, and empirical self – is subordinated to a universal thinker, charged with sustaining the relations among these three terms.¹⁹

Hieruit valt af te leiden dat het probleem dat Merleau-Ponty heeft met het intellectualisme is dat het denkend subject de kern van alle ervaring wordt, met het lichaam en het empirisch zelf als louter elementen in het systeem van de waarneming. Het kan daarbij onvoldoende verantwoorden waar het idee van het object vandaan komt. Zowel intellectualisme als empirisme schieten dus tekort om te begrijpen hoe wereld en lichaam zich tot elkaar verhouden en samenwerken. Tot zover zijn kritiek op de traditionele filosofie.

Het lichaam

Waar het volgens Merleau-Ponty om gaat, en waar intellectualisme en empirisme beide geen recht aan doen, is de combinatie van het subject met het feit dat het in de wereld is, i.e. het waarnemend subject en de wereld zijn zowel subject als object. Het is het lichaam dat wortelt in een denkende wereld. Ik ben in de wereld en de wereld draagt aan mij bij; ik werk er dus mee samen. Hoe dit precies begrepen dient te worden en wat de consequenties zijn van deze opvatting zal in het volgende worden uitgelegd.

Merleau-Ponty noemt het waarnemend subject het 'sensing being' en dat wat waargenomen wordt het 'sensible'. Deze twee moeten niet worden opgevat als tegenovergesteld. In de woorden van Merleau-Ponty:

The sensing being [*le sentant*] and the sensible are not opposite each other like two external terms, and sensation does not consist of the sensible invading the sensing being. My gaze subtends color, the movement of my hand subtends the form of the object, or rather my gaze pairs off with the color and my hand with the hard and the soft. In this exchange between the subject of sensation and the sensible, it cannot be said that one acts while the other suffers the action, nor that one gives sense to the other.

¹⁸ Ibid., 215.

¹⁹ Ibid.

Without the exploration of my gaze or my hand, and prior to my body synchronizing with it, the sensible is nothing but a vague solicitation.²⁰

Het 'sensible' (voortaan het waargenomene) presenteert zich dus aan het lichaam, dat hierop moet reageren. Het subject moet actief een houding aannemen tegenover het gepresenteerde. Zonder uitwisseling, zonder dat het lichaam het gepresenteerde synchroniseert, is dit niets anders dan een vaag beroep op het lichaam.²¹

Dit betekent ook dat de wereld niet gedacht kan worden zonder betekenis: als er geen betekenis vanuit de wereld komt, kan het waarnemend subject die er ook niet in leggen. De wereld is inherent betekenisvol en deze betekenis komt tot stand en wordt geconstrueerd in de dialoog tussen het waarnemend subject en de wereld. Deze betekenis kan uiteindelijk enkel gevonden worden bij gratie van het lichaam. Het is immers het lichaam waardoor men waar kan nemen. Niet slechts het ego, zoals bij het intellectualisme, maar het gehele lichaam is uiteindelijk het subject. Het is daarom meer dan alleen een materieel omhulsel.

Door de houding van het lichaam krijgt het waargenomene dus betekenis voor het subject, maar deze houding alleen kan nooit genoeg zijn om ook daadwerkelijk waar te nemen. Het subject dat mijmert over het blauw van de lucht, is er nog niet mee geconfronteerd. Louter in gedachten wordt de lucht nog niet door het subject bezeten:

The sensible gives back to me what I had lent to it, but I received it from the sensible in the first place. (...) I do not lay out in front of it an idea of blue that would give me its secret. Rather, I abandon myself to it, I plunge into this mystery, and it "thinks itself in me."²²

Merleau-Ponty legt dit uit door een onderscheid te maken tussen de lucht zoals die geografisch of astronomisch wordt begrepen en de waargenomen lucht. Van de eerstgenoemde kan niet worden gezegd dat deze strikt genomen voor zichzelf bestaat. De waargenomen lucht, echter, bestaat voor zichzelf op een dusdanige manier dat ze bestaat uit intrinsieke delen, i.e. dat ieder aspect van het geheel gevoelig is voor wat er gebeurt in de andere. Het vormt in de waarneming een dynamisch geheel.

Dit illustreert hoe de wereld als een subject de medewerking eist van het waarnemend subject. Beiden zijn tegelijkertijd ontvangend en zendend: de wereld presenteert zich actief, maar wordt verwerkt door het waarnemend subject. Andersom wordt deze door de wereld bestookt met indrukken en moet daar vervolgens actief op reageren. Subject en wereld worden elkaar.

De vraag die het bovenstaande echter oproept is hoe men sensibel bewustzijn, het waarnemen, dan kan onderscheiden van het intellectuele bewustzijn, het denken. Een voorbeeld: het zien van de blauwe lucht is niet hetzelfde als het maken van een keuze. Merleau-Ponty zegt hierover dat het zien

²⁰ Ibid., 221-222.

²¹ Ibid.

²² Ibid., 222.

van blauw gebeurt omdat ik er als subject 'sensitive' voor ben: het komt op me af en ik verwerk dit. Het maken van een keuze is daarentegen het creëren van een situatie. Het verschil tussen deze twee ligt daarin dat de waarneming iets is dat in mij plaatsvindt: iets neemt waar in mij, niet ik neem waar. Hierdoor treedt er in iedere 'sensation' een vorm van depersonalisatie op. 'I have no more awareness of being the true subject of my sensation than I do of my birth or my death.'²³ Er kan wel bewust op gereflecteerd worden, achteraf, maar feitelijk vindt de waarneming plaats aan de 'periferie van mijn zijn', evenals bij Rimbaud die het ontluiken van zijn gedachten bijwoont.

De rol van het lichaam in synesthesie

Met Merleau-Ponty's opvatting over de waarneming uiteengezet, wenden we ons naar zijn kijk op de synesthesie. Aangezien dit een rol speelde in Rimbauds project, zal het verduidelijkend werken om dit fenomeen uit te leggen in de meer voltooide termen van Merleau-Ponty. Ook zal daarmee bovenstaande uiteenzetting op een concrete casus worden toegepast.

Merleau-Ponty maakt al gauw duidelijk, aan de hand van psycholoog Heinz Werner, dat het subject in het geval van synesthetische ervaring niet slechts een geluid en een kleur op hetzelfde moment waarneemt: het is de klank die hij ziet op de plaats waar de kleuren vandaan komen. Om dit te verantwoorden, is het zaak om af te stappen van de heersende notie om zicht slechts te definiëren met visuele qualia. De fysische opvatting over de lichamelijke werking beperkt ons begrip van de daadwerkelijke waarneming. Er dienen dus nieuwe definities gevormd te worden op dit terrein, aangezien synesthesie als fenomeen wel bestaat.

Volgens Merleau-Ponty is de uiterlijke vorm van objecten niet hun geometrische gesteldheid. Ze staat namelijk in relatie met de aard van het object en spreekt tegelijkertijd tot al onze zintuigen. Wanneer we ons op een ding richten, openen al onze zintuigen zich ervoor. Tastbare eigenschappen zijn zichtbaar in de voorwerpen die ze dragen: 'By opening up to the structure of the thing, the senses communicate among themselves. We see the rigidity and the fragility of the glass and, when it breaks with a crystal-clear sound, this sound is borne by the visible glass.'²⁴ Ook in de beweging van een tak waarvan een vogel net is opgevlagen, kunnen we zijn flexibiliteit en elasticiteit zien. Eveneens kunnen we spreken van droge of zachte geluiden. Dit wijst op een eenheid in de verschillende zintuigen: 'the senses communicate in perception just as the two eyes collaborate in vision'²⁵.

Wanneer men een geluid ziet, betekent dit dat de vibratie van de klank door het gehele zintuiglijke wezen echoot, voornamelijk in dat deel dat kleuren ziet. Ook dit toont aan hoe het hele lichaam, zoals eerder gesteld, actief en op complexe wijze haar rol vervult bij de totstandkoming van de perceptie: 'My body is the common texture of all objects and is, at least with regard to the

²³ Ibid., 223.

²⁴ Ibid., 238.

²⁵ Ibid., 243.

perceived world, the general instrument of my “understanding.””²⁶ Het is de eenheid van het lichaam, die van de zintuigen en die van het object die hier geherdefinieerd wordt.

Dichter en filosoof: de weg naar een nieuwe mens

De respectievelijke ideeën van Rimbaud en Merleau-Ponty met betrekking tot de waarneming vertonen, zoals inmiddels is gebleken, een geleidelijke breuk met heersende opvattingen over de menselijke perceptie. Het moge duidelijk zijn dat de twee niet hetzelfde voor ogen hadden. Rimbaud manifesteert vooral revolutie: radicale nieuwe ideeën waarmee de ervaring met een grote klap op de kaart gezet wordt. Merleau-Ponty plukt daarentegen enkele bruikbare, zeer kernachtige aspecten uit Rimbauds oeuvre en gebruikt die in een vernieuwend systeem. In deze laatste paragraaf zal worden uiteengezet hoe Merleau-Ponty zich verder tot Rimbaud verhoudt en wat voor invloed dit heeft gehad op het Westerse mensbeeld.

Merleau-Ponty's depersonalisatie van de waarneming is waar de link met Rimbaud voor het eerst duidelijk zichtbaar wordt: de waarneming vindt plaats in mij. Zoals Rimbaud zegt: ‘Ik woon het ontluiken van mijn gedachte bij.’²⁷ Merleau-Ponty heeft geen grondige studies gewijd aan Rimbaud, maar hem wel meermaals genoemd met betrekking tot het vorige citaat. Volgens commentator Palmeiro is dit genoeg om conclusies te kunnen trekken:

Merleau-Ponty focuses on several literary writers, without discussing Rimbaud's work at length. Nevertheless, the few references he makes to Rimbaud suffice to show that, if Merleau-Ponty does not discuss his work in detail, this is because it stands as his own initial position concerning literature.²⁸

Waar Rimbaud openlijk de traditionele dichtkunst bekritiseert, geeft Merleau-Ponty in meer bedekte termen kritiek op de traditionele filosofie. Er is echter sprake van overlap. Beiden focussen op de notie van het ‘Ik’. Rimbaud past dit toe op de literatuur: het ik als auteur van de tekst moet worden heruitgevonden door te streven naar een objectievere poëzie. De ervaring wordt het middel van de poëzie en niet, zoals bij de Romantici, het doel. Om dit tot stand te brengen vraagt de poëzie ook om nieuwe versvormen: de benauwende, traditionele vormen laten geen ruimte voor het creëren van nieuwe werelden²⁹. Rimbaud streeft om zijn doelen te bereiken waanzin na. Hij wordt ziener en ontregelt daarvoor zijn zintuigen. Dit is een grote breuk met de heerschappij van de rede: niet de ratio is wat de mens verder helpt, maar de intense ervaring en alle gevolgen van dien. Merleau-Ponty toont op zijn beurt aan in welk opzicht intellectualisme en empirisme in de filosofie geen recht hebben kunnen doen aan de complexe verhouding tussen wereld en subject. Aan de rol van het lichaam dat op een actieve wijze interactie heeft met de wereld heeft men geen recht kunnen doen. Het

²⁶ Ibid., 244.

²⁷ Rimbaud, 131.

²⁸ Tito Marques Palmeiro, “Rimbaud's Poetic Vision as a Clue to Perception in the Later Merleau-Ponty,” *Canadian Philosophical Review* 53, nr. 2 (juni 2014): 235.

²⁹ Het gedicht ‘Voyelles’ is geschreven in de klassieke vorm van het sonnet. Het stamt echter uit de tijd voordat Rimbaud aan zijn vormexperimenten begon.

intellectualisme stelt het denkend subject te centraal, daarbij het lichaam verwaarlozend. Het empirisme spreekt over waarneming in termen van input op een subject, in plaats van een wisselwerking tussen subject en wereld.

Zowel Rimbaud als Merleau-Ponty stellen dat het ego en de ervaring zich op een andere wijze tot elkaar verhouden dan gedacht. Het denkende subject is voor beiden niet langer heer en meester over de wereld die hij ervaart. Rimbaud wijst ons op de kracht die de ervaring bezit: het Ik en de zintuigen kunnen ontregeld worden en ons sturen. Merleau-Ponty stelt daarbij dat de wereld zelf inherent betekenis bezit en in dialoog aan het subject overbrengt, anders kan deze die er niet inleggen. De wereld werkt op ons in en wij moeten ons daartoe verhouden.

Ook wanneer we de systemen toepassen op het gebied van de synesthesie zien we een grote samenhang tussen dichter en denker. De wetenschap en traditionele opvattingen hebben ons onze relatie met de wereld en de complexe werking van onze zintuigen doen vergeten. Rimbaud illustreerde met zijn beroemde en door velen onderzochte sonnet de rijkheid en complexiteit die de menselijke ervaring eigen is, en hoe deze ervaring concreet kan worden ingezet bij het opdoen van nieuw inzicht. Merleau-Ponty toont met de synesthesie aan hoe de werking van de zintuigen gecompliceerder is dan gedacht: er bestaat wel degelijk correspondentie tussen de verschillende zintuigen. Dit toont aan hoe groot de rol van het lichaam als subject is.

Zowel Rimbaud als Merleau-Ponty breken uiteindelijk met de heersende gedachte van een rationele dominantie. Ze bepleiten een meer chaotische wereld waarin interactie de boventoon voert: interactie tussen het observerende en poëtische ik, tussen subject en wereld. Het onderscheid tussen subject en object vervaagt hierin: het Ik is object van mezelf en tussen subject en wereld bestaat oneindige wederkerigheid. De ratio is niet meer bij machte hier verder orde in aan te brengen. De interactie bij Rimbaud is echter van passieve aard, de zelfwaarneming is namelijk eenzijdig, terwijl Merleau-Ponty een actieve interactie tussen subject en wereld voorstelt. Hij breekt daarmee feitelijk veel radicaler met de heersende traditie dan Rimbaud.

Dan rest enkel nog het probleem van de ziener. Rimbaud pleit ervoor dat een aspirerend dichter zijn zintuigen moet vervormen en offers moet brengen ten gunste van een rijke ervaring. Merleau-Ponty heeft echter aangetoond dat de ervaring die de mens reeds bezit al van een aanzienlijke rijkdom is en zich al buiten ons bewustzijn afspeelt. Als we deze visies tegen elkaar afwegen kunnen we het volgende concluderen: ieder mens is in potentie een ziener. De wereld doet zich op dynamische wijze aan ons voor en inmiddels weten we dat we als subject eveneens in een dynamischer, minder rechtlijnige verhouding tot de wereld staan dan die waar Rimbaud mee brak. Anderzijds, om een ziener in de zin van *dichter* te zijn, komt hier, naast literaire begaafdheid, ook nog eens het toeschrijven van belangwekkendheid aan de eigen ervaring bij kijken. Dit, en de mate van bereidheid om hiernaar onderzoek te doen en er offers voor te brengen, maakt het verschil tussen de mens als ziener in termen van waarnemend subject, en de mens als ziener in de meer uitverkoren zin des woords.

Conclusie

In de voorgaande paragrafen is gebleken dat Rimbaud en Merleau-Ponty beiden op hun manier hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het mensbeeld. De wereld van de ervaring, het gevoel en lichamelijkeheid is mede door hun aandeel in de crisis van de rede prominenter op de filosofische agenda gezet.

Met betrekking tot de ziener kunnen we concluderen dat deze notie erg ambigu is: men moet het verschil in acht nemen tussen de ervarende mens en de mens die van zijn ervaring een missie maakt. Voor Rimbaud zelf betekende het om doelbewust waanzin na te streven om nieuwe inzichten op te doen. Dit kan echter op vele manieren worden bewerkstelligd en het is bovendien moeilijk uit zijn geschriften op te maken of het niet ook anders kan. Of hij er voor zichzelf ook in geslaagd is ziener te worden blijft nog maar de vraag, maar te stellen dat we Rimbaud zelf op een zekere manier als ziener kunnen zien is te verdedigen. Hij heeft immers met zijn nieuwe benadering van de ervaring en met zijn ideeën over het belang van de ervaring voor een nieuwe poëzie wel degelijk vooruitgelopen op de samenleving.

Bij Merleau-Ponty blijkt dat zienerschap op een zekere wijze inherent menselijk is. Dit volgt uit hoe het subject in de waarneming actief interactie heeft met de wereld en dat hieruit betekenis in de wereld tot stand komt. Deze interactie blijkt, door de manier waarop subject en object aan elkaar zijn, op nog fundamenteelere wijze vernieuwend te zijn dan de aanzet die Rimbaud gegeven had. Daarmee hebben beiden hun rol als ziener zeker vervuld.

Bibliografie

- Marques Palmeiro, Tito. “Rimbaud’s Poetic Vision as a Clue to Perception in the Later Merleau-Ponty.” *Canadian Philosophical Review* 53, nr. 2 (juni 2014): 229-242.
- Merleau-Ponty. *Phenomenology of Perception*. Vertaald door Donald A. Landes. New York: Routledge, 2012.
- Merleau-Ponty, Maurice. “Eye and Mind.” In *The Primacy of Perception*, geredigeerd door James M. Edie, vertaald door Carleton Dallery. Evanston: Northwestern University Press, 1964.
- Rimbaud, Arthur. *Gedichten; Een seizoen in de hel; Illuminations*. Vertaald door Paul Claes. Amsterdam: Atheneum – Polak & Van Genneep, 2006.
- Rimbaud, Arthur. *Ik heb de zomerdageraad omarmd*. Vertaald door Hilde Keteleer, samengesteld door Peter Holvoet Hanssen. Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- Robb, Graham. *Rimbaud*. London: Picador – MacMillan, 2000.
- Tsur, Reuven. *What Makes Sound Patterns Expressive?: The Poetic Mode of Speech Perception*. Durham, North Carolina: Duke University Press, 1992.